

AHOLI BANDLIGINI TA'MINLASHNING NAZARIY YONDASHUVLARI VA ULARNI TARTIBGA SOLISHNING USLUBIY ASOSLARI

Faxriddinov Zayniddin Ziyoviddin o'g'li
Avazov Azizbek Shoxruh O'g'li
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti talabalari

Ilmiy rahbar: Suvpo'latov Ozodbek,
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
Iqtisodiyot nazariyasi kafedrası assistenti
Mail: suvpulatovozod@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada aholi bandligiga ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha sifatida qaraladi. Aholi bandligi iqtisodiy tushuncha sifatida aholining iqtisodiy faol qismini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish amalga oshadigan, bevosita mehnatni amalga oshirish jarayonida tadqiq etiladi. Aholi bandligi ijtimoiy ishlab chiqarishga xos xususiyat bo'lib, unda mehnat buyumlarini o'zgartirish bo'yicha ma'lum bir sifatlariga ega bo'lgan ishchilarning birgalikdagi faoliyati amalga oshadi.

Kalit so'zlar: Bandlik, ijtimoiy, mamlakat, aholi, iqtisodiyot, mehnat.

KIRISH

O'zbekistonda so'nggi yillarda iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida aholi bandligini ta'minlash, ayniqsa yoshlar va ayollarni mehnat bozoriga faol jalb qilish, ustuvor masala sifatida belgilangan. Mamlakatda iqtisodiy o'sish sur'atlari oshayotgan bir vaqtda, mehnat bozorida tarkibiy muammolar, hududlararo tafovutlar, ishsizlik va rasmiy bozor tashqarisidagi faoliyatning yuqori ulushi kabi holatlar hanz mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2024-yil 8-yanvarda o'tkazilgan "Aholi bandligini ta'minlash va tadbirkorlik sohasidagi majburiy talablarni qisqartirish masalalari" mavzusidagi videoselektor yig'ilishda shunday ta'kidladi:

"Yoshlarimizni mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan zamonaviy kasb-hunarlariga o'rgatish, ularning tadbirkorlik salohiyatini ochish, sharoit yaratib berish eng ustuvor vazifamiz bo'lishi kerak."⁸²

Ushbu yig'ilishda xizmatlar sohasida 2,5 million, qishloq xo'jaligida 2,1 million, sanoat va infratuzilma loyihalari orqali esa 390 mingdan ortiq yangi ish o'rinlarini yaratish bo'yicha vazifalar belgilandi. Shu bilan birga, "Mening biznesim" platformasi, "Biznesga birinchi qadam" kabi mexanizmlar orqali aholining iqtisodiy faolligini oshirish ko'zda tutilgan.

Mazkur maqolada bandlikni ta'minlash sohasidagi muammolar va ularni tartibga solish bo'yicha mavjud nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi, shuningdek, mehnat bozorini samarali boshqarishning uslubiy asoslari ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

⁸² Manba: <https://president.uz/oz/lists/view/6960>

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqola ma'lumotlari turli xil davlat vazirliklari va idoralaridan olingan ikkilamchi ma'lumotlar, shuningdek, statistik hisobot va hujjatlar tahliliga asoslanadi. Ma'lumotlar tahlili seminarlar, fokus-guruh muhokamalari va ish beruvchilar bilan ekspert so'rovnomalar asosida to'ldirildi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

S.V.Andreev aholi bandligini bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'lab, uni asosiy shartlardan biri sifatida tavsiflaydi. Muallif aholi bandligi mazmunining quyidagi bir qancha jihatlarini ajratadi:

A.E.Kotlyar fikricha, bandlik jamiyatning barcha formatsiyalarida amal qiladigan umumiy iqtisodiy tushuncha sifatida qabul qilingan. Bu ijtimoiy takror ishlab chiqarishga xos tushuncha mehnat va ishchi kuchidan foydalanish bilan bog'liq bo'lib, iqtisodiy faol aholini ishlab chiqarish omillariga nisbatan tavsiflaydi hamda ularning aniq mehnat kooperatsiyasidagi ishtiroki yuzasidan kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan munosabatlarini shakllantiradi.⁸³

L.A.Kostin aholi bandligini umumiy iqtisodiy tushuncha sifatida barcha iqtisodiy formatsiyalarga xos ekanligini e'tirof etadi hamda unga ishchining u yoki bu aniq mehnat kooperatsiyasiga qo'shilishi bilan belgilangan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar sifatida ta'rif beradi.⁸⁴

- ishchining ma'lum bir faoliyat sohasiga biriktirib qo'yilishi;
- ishchining yaratayotgan ne'matlari va xizmatlari uchun moddiy rag'batlantirilishi;

N.A.Volgin va V.S.Bulanovlar tomonidan esa aholi bandligi ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha sifatida tavsiflanadi. Mualliflar fikricha, aholi bandligi ijtimoiy mazmun bilan, ya'ni aholining mehnat faoliyatida qatnashishi yuzasidan sodir bo'ladigan munosabatlar majmui hamda ishchilarning xususiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish darajasi bilan bog'langan bo'lib, ushbu munosabatlar majmui fuqarolarning shaxsiy ehtiyojlarini qondirish va daromadlar olishini ta'minlashi kerak.⁸⁵

S.V.Andreev aholi bandligini bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'lab, uni asosiy shartlardan biri sifatida tavsiflaydi. Muallif aholi bandligi mazmunining quyidagi bir qancha jihatlarini ajratadi:

- ishchining ma'lum bir faoliyat sohasiga biriktirib qo'yilishi;
- ishchining yaratayotgan ne'matlari va xizmatlari uchun moddiy rag'batlantirilishi;

ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish ishchining ishlab chiqarish vositalari bilan birikishi zaruratini belgilashi.⁸⁶

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga, jumladan, "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi qonunining 2-moddasiga tayanib, "aholi bandligi" tushunchasi fuqarolarning ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq

⁸³ Костин Л.А., Зуцина Г.М., Султанова Р.М. Рынок труда и теория занятости: учеб.пос. М.: АТиСО, 1997, 424 с.

⁸⁴ Буланов В.С., Волгин П.А. Рынок труда. М.: Экзамен, 2003 г. 478 с.

⁸⁵ Буланов В.С., Волгин П.А. Рынок труда. М.: Экзамен, 2003 г. 478 с.

⁸⁶ Андреев С.В. Кадровый потенциал и проблемы занятости в условиях перехода России к рыночным отношениям. М.: Институт социологии. РАН, 2010 г. 184 с.

faoliyatini bildirib, ular mehnat haqi va daromad keltira oladigan faoliyatga zid kelmaydi.

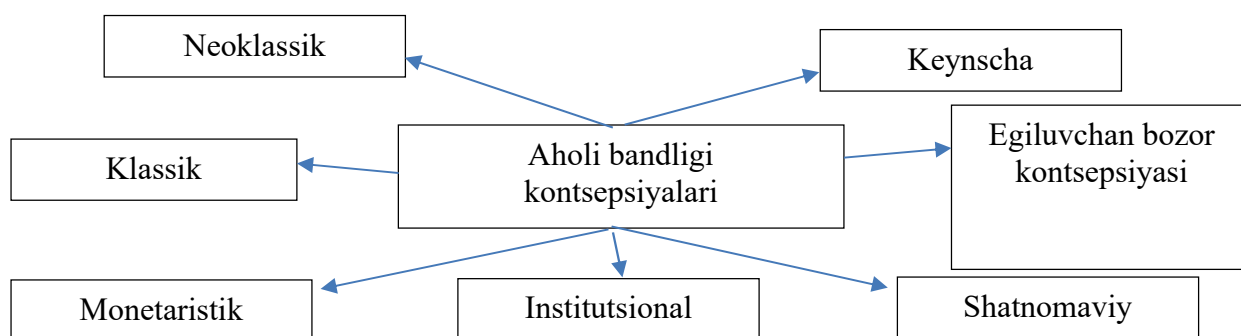
Aholi bandligining yuqorida ko'rsatilgan ta'rifi ushbu tushunchaning quyidagi xususiyatlarini farqlash imkonini beradi:

1. Aholi bandligining iqtisodiy tushuncha sifatidagi mazmunini;
2. Aholi bandligi jamiyat ishchi kuchining shakllanishini ifodalaydi;
3. Ishlab chiqarilgan moddiy ne'matlar va xizmatlar uchun ishchilar ma'lum miqdorda mehnat mukofoti oladilar;
4. Fuqarolarning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish bilan belgilangan faoliyat.

"Aholi bandligi" tushunchasi, fikrimizcha, davlat va uning fuqarolari tomonidan, ya'ni aholining ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish zarurati bilan belgilangan sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar alohida shaklida ifodalangan iqtisodiy tushunchani mujassamlashtirgan bo'lib, ular davlat huquqi doiralari orqali bog'langan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Aholi bandligi va uni tartibga solish nazariyalari tahlilining uslubiy asoslarini klassik, neoklassik, keynscha, neokeynscha, institutsional, monetaristik, neokonservativ kabi ilmiy yo'nalishlar vakillarining ilmiy g'oyalari tashkil etadi.

1-rasm. Aholi bandligi kontsepsiyalari⁸⁷

tadqiqotlar mehnat bozorining XXI asr boshlaridagi amal qilish xususiyatlarini aniqlash uchun zarur hisoblanadi. Aholi bandligi va mehnat bozori kontsepsiyalari evolyutsion rivojlanishning uzoq yo'lini bosib o'tdi. Ilk bor aholi bandligi va ishsizlik muammolari A.Smit, D.Rikardo, J.B.Sey va K.Marks nazariyasini mujassamlashtiradigan klassik ilmiy maktab vakillari tomonidan tadqiq etilgan (1-rasm).

Aholi bandligi klassik modelidagi bozor mexanizmi 1-rasm dagi chizmada tasvirlangan (tekis chiziqda ijobiy aloqa belgilangan, shtrix-punktirli chiziqda salbiy). Ushbu mehnat bozorining muhim unsurlari quyidagilar hisoblanadi: ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif, ish haqi, bozor kon'yunkturasi, ishsizlik. Aholi bandligining klassik modelida davlat tomonidan bozorni tartibga solish amaliyoti mavjud emas. U

⁸⁷ Muallifning ishlanmasi

o'zini-o'zi tartibga soluvchi bozor tamoyiliga va "iqtisodiy inson" tushunchasiga asoslanadi. Ishchi kuchining narxi bozor kon'yunkturasiga egiluvchan moslashadi.

Mamalakatimiz hududlar kesimida iqtisodiyotda band bo'lgan aholining soni 2020-yildan 2024-yilgacha barqaror o'sib borganini ko'rish mumkin. Masalan, O'zbekiston bo'yicha umumiy bandlar soni 2020-yilda 13,236.4 ming kishidan 2024-yilda 14,260 ming kishiga yetgan — bu qariyb 7.7% o'sishni bildiradi. Bu holatni zamonaviy bandlik nazariyalari bilan izohlash mumkin 1-jadval.

Hududlar kesimida Iqtisodiyotda bandlar soni (ming kishi) 1-jadval:

Hududlar	2020	2021	2022	2023	2024
O'zbekiston Respublikasi	13236.4	13538.9	13706.2	14014.2	14260
Andijon viloyati	1225.9	1264.3	1296.8	1329	1346.7
Buxoro viloyati	788	777.3	780.6	803.2	807.8
Jizzax viloyati	534.3	550.7	546.4	553.9	564.5
Qashqadaryo viloyati	1171	1202.5	1207.3	1220.1	1296.2
Navoiy viloyati	399.4	410.4	410.1	426.4	432.6
Namangan viloyati	1088.7	1104.8	1100.6	1129.1	1160.1
Samarqand viloyati	1418.3	1441.3	1479.8	1504.2	1521.4
Surxondaryo viloyati	985.5	1001.9	1006.3	1011.2	1018.7
Sirdaryo viloyati	332.2	334.1	335	338	351.1
Toshkent viloyati	1177.2	1222.1	1204.5	1234.9	1251.2
Farg'ona viloyati	1448.6	1483.3	1511.7	1555.4	1565.9
Xorazm viloyati	716.4	726.4	741.8	776.5	782.7
Andijon viloyati	1225.9	1264.3	1296.8	1329	1346.7
Toshkent sh.	1243.5	1317.2	1371.1	1396.8	1410.3

Manba: Stat.uz saytidan olingan <https://stat.uz/>.

Klasik yondashuvga ko'ra, mehnat bozori taklif va talab qonunlariga muvofiq o'z-o'zini tartibga soladi. Ammo neoklasik yondashuv (Marshall, Pigou)da ish haqi moslashuvi orqali bandlik darajasi saqlanadi. Jadvaldan ko'rinishicha, Andijon, Farg'ona, Toshkent shahri kabi hududlarda bandlik yuqori — bu esa iqtisodiy faoliyatning zichligi va investitsion muhitning nisbatan rivojlanganligini ko'rsatadi.

Keynesian nazariyada bandlik darajasi faqat ish haqi bilan emas, balki umumiy talab, davlat xarajatlari va investitsiyalar bilan belgilanadi. Misol uchun, Samarqand, Farg'ona va Toshkent viloyatlarida 2020–2024 yillar orasida bandlikning keskin o'sishi kuzatilmoqda — bu hududlarda infratuzilmaviy loyihalar, davlat investitsiyalari va tashqi savdo aloqalari faolligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Bandlikda hududiy tafovutlarni tahlil qilishda inson kapitalining sifati hal qiluvchi rol o'ynaydi. Toshkent shahri, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida aholining

ta'lim darajasi, kasbiy ko'nikmalari va xizmat ko'rsatish sohasi ulushi yuqori bo'lganligi sababli bandlik ham yuqori bo'lmoqda. Aksincha, Sirdaryo, Navoiy yoki Jizzax viloyatlarida bu ko'rsatkich nisbatan past.

Mehnat bozori muammolari neoklassik maktab iqtisodchilari A.Marshall, A.Pigu, Dj.B.Klark va boshqalarning asarlarida yanada chuqurroq tadqiq etiladi. Ushbu modelda bozorning o'z-o'zini tartibga solishi ish haqini oshirish yoki pasaytirish vositasida ish haqini mehnat bozorining tashqi tartibga solish dastagiga aylantiradi.

Aholi bandligini tartibga solishning keynscha nazariyasi klassik va neoklassik maktablarning g'oyalarini inkor etishga asoslangan

Aholi bandligining keynscha modelida mehnat bozori inertlashgan tizim hisoblanadi, ishchi kuchining bahosi qattiq determinantlashgan va bozor kon'yunkturasiga moslashmaydi. Mehnat bozori kon'yunkturasi samarali yalpi talab ("Keynsning tartibga solinadigan kapitalizm nazariyasiga ko'ra, davlatning makroiqtisodiy jarayonlarga aralashuvi") ga asoslangan.

Keynsning ish bilan bandlik konsepsiyasi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi multiplikativ aloqalarga, "jamiyatning asosiy psixologik qonuni" ga asoslanadi. Keyns mehnatga bo'lgan talabning cheklanganligi oqibatida "majburiy ishsizlik" tushunchasini kiritadi hamda mehnat bozorining o'zini-o'zi tartibga solishi, foiz stavkasining avtomatik o'zgarishi, narxlar va ish haqi egiluvchanligi to'g'risidagi klassiklarning g'oyalarini inkor etadi. Ishsizlikning asosiy sababi Keyns bo'yicha samarali yalpi talabning etishmasligidan iborat. Milliy xo'jalikdagi bandlik darajasini tartibga solish samarali talab dinamikasiga, ya'ni kutilayotgan istemolchilik va investision sarflarga bog'liqdir. Uning psixologik qonuni jamg'arishga nisbatan, ko'proq iste'mol qilish (yalpi talabning o'sishi) zaruratini ifodalaydi. Aholi bandligini tartibga solish nazariyasida DJ.M.Keyns⁸⁸ samarali talab va yangi investitsiyalarni rag'batlantiradigan darajadagi davlat byudjet, kredit-pul, soliq siyosatlariga asoslangan iqtisodiy muvozanatni tiklash mexanizmining tahlilini beradi.

Keynschilarning fikricha, kapitalistik bozor xo'jaligida to'liq bandlikni kafolatlaydigan mexanizm yo'q, ishsizlik va inflyatsiyaning sabablari iqtisodiy tizimning ichida yashiringan bo'lib, u o'z-o'zidan tartibga solinmaydi. Keyns hisob-kitoblariga ko'ra, korxona egalarining talabi (N), ya'ni mehnat xarajatlarining hajmi jamiyatning iste'molga qiladigan xarajatlariga (D1) va yangi investitsiyalarga sarflanadigan xarajatlarga (D2) bog'liq bo'ladi. $D1+D2$ – samarali talab, aholining bandligi esa samarali talab funktsiyasidir.

Neokeynscha nazariya R.Xarrod, E.Xansen, Dj.R.Xiks va boshqalarning ilmiy ishlarida bayon etilgan. R.Xarrodning fikricha, bandlik hajmi investitsiyalar hajmi va multiklikator bilan belgilanadi. Multiklikator miqdori esa jamg'arishga bo'lgan moyillik bilan belgilanadi. E.Xansen hukumatning mintaqadagi birinchi darajali vazifalari sifatida bandlikni davlat tomonidan tartibga solish zaruratini bayon qildi.

Aholi bandligining institutsional –sotsiologik modeliga ko'ra, mehnat bozori institutsional omillarga bog'liq. Institutsionalistlar makroiqtisodiy tahlildan voz

⁸⁸ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. / Дж.М. Кейнс. М: Прогресс, 1978.-494с.

kechadilar, mehnatga bo'lgan talab va mehnat taklifi o'rtasidagi nomuvofiqlikning sababi ishchi kuchi tarkibidagi (ijtimoiy, kasbiy, etnik va h.k) tafovutlarda, mehnat bozorining regulatori – institutsional islohotlar, deb hisoblaydilar.

Aholi bandligining shartnomaviy modeliga asosan, (neoklassik va keynscha kontseptsiyalar sintezi) mehnat bozori inertlashgan, yaxlit, bir jinsli bo'lmagan va dinamik aloqalar tizimi hisoblanadi. Aholi bandligi shartnomaviy modelining mualliflari Keynsning ish haqi "qat'iyligi" qoidasini qo'llagan holda mehnat bozoridagi muvozanatga ishlab chiqarishning jismoniy hajmlari va bandlikni o'zgartirish vositasida erishiladi, deb hisoblaydilar.

Neokeynscha nazariya R.Xarrodd, E.Xansen, Dj.R.Xiks va boshqalarning ilmiy ishlarida bayon etilgan. R.Xarroddning fikricha, bandlik hajmi investisiyalar hajmi va multikliktor bilan belgilanadi⁸⁹. Multikliktor miqdori esa jamg'arishga bo'lgan moyillik bilan belgilanadi.

XULOSA

Bandlikni tartibga solish kontseptsiyalarining retrospektiv tahlili mintaqada aholi bandligini tartibga solish jarayonidagi ko'plab xatolar va salbiy holatlarning oldini olishda jahondagi xorij tajribasidan foydalanish imkonini beradi. Fikrimizcha, bozorning rivojlanishi sharoitida bandlikni tartibga solish kontseptsiyalarini tanlashda neokeynschilar, neoinsitutsional va neokonservativ yo'nalishlarning ratsional qoidalarini qo'llash, maqsadga muvofiq. Ushbu kontseptsiyalar, birinchidan, aholi bandligini davlat tomonidan tartibga solish zarurligini ko'zda tutadi; ikkinchidan, mamlakat va uning mintaqalari iqtisodiy o'sish modelini shakllantirishni taqozo etadi; uchinchidan, mintaqada aholining muvozanatlashgan va samarali bandligiga erishishda to'plangan ijobiy tajribadan foydalanish imkoniyatini beradi.

Bandlikka bag'ishlangan yuqorida qayd etilgan kontseptsiyalarning rivojlangan mamlakatlar amaliyotida qo'llanilishi tahlili ko'rsatishicha, xizmat ko'rsatish sohasidagi bandlikning o'sishi va umumiy ishchilar sonida surunkali ishsizlik ulushining qisqarishi "mehnatni tejashdan foydalanishning ustuvor shakli bo'lib chiqmoqda"⁹⁰.

Har bir mamlakatda bandlikni tartibga solishda mamlakatdagi real iqtisodiy shart-sharoitlar va demografik vaziyat to'liq hisobga olinishi kerak. Aks holda ishsizlik, bandlik darajasining pasayishi, mintaqaviy nomutanosibliklarning kuchayishi kabi mehnat salohiyatidan foydalanish bilan bog'liq muammolar yuzaga chiqadi. Mehnat bozori holatiga me'yoriy hujjatlar va hukumat xatti-harakatlari bilan birgalikda, davlat iqtisodiy siyosatini amalga oshirishning dastaklari ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 8-yanvardagi videoselektridan

⁸⁹ История экономических учений: (современный этап) : Учебник/ Под общ.ред. Худокормова А.Г.-М: Инфра. М. 2014.

⁹⁰ Золотов А.В. О роли рабочего класса в современной экономике. //Вестник нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия: Экономика и финансы. 2004. №2. С.545.

2. Шодмонов Ш., Мухамедов М., Камилова Н. Экономическая теория. Учебник. Т.: Iqtisod-moliya, 2021. 452 стр.
3. Экономическая теория: учебник / С.С. Носова. — 4-е изд., стер. — Москва: КНОРУС, 2017. - 792. с.
4. Волгин Н.А. Социальная политика: учебник/под общ.ред. Н.А.Волгина М.: Изд-во «Экзамен», 2002 г. 736
5. Костин Л.А., Зущина Г.М., Султанова Р.М. Рынок труда и теория занятости: учеб.пос. М.: АТиСО, 1997, 424 с.
6. Волгин П.А. Рынок труда. М.: Экзамен, 2003 г. 478 с.
7. Андреев С.В. Кадровый потенциал и проблемы занятости в условиях перехода России к рыночным отношениям. М.: Институт социологии. РАН, 2010 г. 184 с.
8. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. / Дж.М. Кейнс. М: Прогресс, 1978.-494с.
9. История экономических учений: (современный этап): Учебник/ Под общ.ред. Худокормова А.Г.-М: Инфра. М. 2014.
10. Золотов А.В. О роли рабочего класса в современной экономике. //Вестник нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия: Экономика и финансы. 2004. №2. С.545.
11. N. Gregory Mankiw. Essentials of Economics. 10th edition. — Cengage Learning, 2024. — 580 p. — ISBN 978-0-357-72316-6.
12. <https://stat.uz/>